

**РОЛЬ КАЛЕНДАРІВ У ПОШИРЕНІ ПРИРОДНИЧО-НАУКОВИХ  
ЗНАНЬ ТА РОЗВИТКУ КНИГОДРУКУВАННЯ В УКРАЇНІ  
У XVII-XVIII СТ.**

**Соколов В.Ю., канд. іст. наук, доц.**

*(Державна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України)*

*Исследуются особенности и этапы развития издания календарей в Украине в XVII-XVIII веке, изучается их содержание, полиграфическое оформление, центры создания и авторский состав. Основное внимание уделяется выявлению и анализу естественнонаучных сведений в календарях, изданных на территории Украины и определения их роли в популяризации знаний.*

*We study the characteristics and stages of development of the publication of calendars in the Ukraine in the XVII-XVIII cent., it examines their contents, printing design, creation of centers and field staff. Emphasis is placed on the identification and analysis of natural science information in calendars published on the Ukrainian territory and to determine their role in the popularization of knowledge.*

В XVII-XVIII ст. в Східній Європі наукові та культурно-освітні процеси розвивались в складних соціально-політичних та економічних умовах. Жоден з історичних періодів, мабуть, не був настільки плідним у виборі різноманітних варіантів шляхів соціально-культурного розвитку. Революційним цей час був не тільки для суспільства, але й для науки, коли під домінуючим тиском раціоналізму почалася широка диференціація галузей знань. Світогляд людини не витримував такого тиску різних змін, тому цей період цікавий ще й тим, що поєднував в собі залишки старих поглядів і адаптацію нових, які синтезувались в певну цілісність. Така синкретичність ідей несла потенційний заряд для нових творчих винаходів і способів життєдіяльності. Однак, наприкінці XVIII ст. цей процес знаходить вихід у подальшій диференціації знань та в домінуючій ролі раціональної методології.



В другій половині XVIII ст. світоглядний консерватизм в науці поступово втрачав свої позиції, що можна простежити, зокрема, за змістом видань та рукописів, які створювалися і розповсюджувалися в Україні. У XVIII ст. в працях вітчизняних вчених знаходили місце як старі середньовічні уявлення, так і результати новітніх наукових досягнень, які вже не вписувалися в стару картину світу. Однак, пройшов вже той час, коли нові погляди можна було відкинути геть і накласти на них анафему. Нові наукові відкриття, які надходили, як правило, з передових країн Західної Європи, стимулювали власні пошуки та розвиток самих наук в Україні. Наукове знання на початку XVIII ст. в Україні все наполегливіше пробивало собі шляхи в тій чи іншій галузі людської діяльності, хоча цей процес почався ще в другій половині XVII ст. Одним з головних шляхів поширення наукових знань були природничо-наукові

книги. В XVIII ст., в час Просвітництва, крім того, що книга сама по собі набувала значення носія наукових знань, освіченості, вченості, вона мала велике значення у формуванні світогляду людей. Природничо-наукові знання поширювались не тільки засобами суто наукових творів, а й через інші видання. Одними з таких видань були календарі.

Метою запропонованої статті є аналіз і характеристика розвитку видання календарів в Україні у XVII-XVIII ст. та визначення їхньої ролі в поширенні природничо-наукових знань. На сьогодні видання календарів в Україні ще не було об'єктом окремого комплексного дослідження. Відсутні праці як про друкування календарів в Україні даного періоду, так і про їхню роль у популяризації наукових знань. Відомості загального характеру щодо видання календарів в Польщі, до якої належала правобережна Україна у XVIII ст., зустрічаються в працях польських книгознавців І. Левеля, Г. Бандтке, В. Смоленського, Ф. Сярчинського та ін. Окремі аспекти друкування календарів даного періоду в Україні розглядалися в публікаціях Я. Запаско, П. Пекарського, С. Петрова, Н. Собко. Аналіз відомостей з астрономії в календарях XVII - XVIII ст. було здійснено в працях польських дослідників історії науки, зокрема Т. Пжиковського, Д. Пжиборовського, І. Добжицького, Е. Войчик.

Видання календарів в Україні почалося в XVII ст. Перші календарі ще повністю несли тягар середньовічних поглядів на небесні явища. Так, наприклад, в календарі Свічковича (Смялецького), що видавався майже щорічно в друкарні Шеліги у Львові в період 1625-1630

рр., майже в кожному виданні подавався астрологічний прогностик. Надалі видання календарів ставало, з комерційної точки зору, все більш вигідним, оскільки вони були досить популярними серед населення як в XVII, так і в XVIII ст., зокрема завдяки розвитку астрології. Часто їхнє друкування викликало багато суперечок і навіть виникнення судових справ між друкарями. Право на привілеї видання календарів було почесним, але видавців більше приваблювала, звичайно, грошова сторона цієї справи. Незважаючи на монополні права певної друкарні, інші друкарі неофіційно перевидавали не тільки календарі, а й значні за обсягом наукові видання. Так, незаконний передрук календаря краківської друкарні Ф. Цезарія був зроблений в друкарні М. Сльозки у Львові в 1646 р. Це був календар Н. Зоравського латинською мовою «Щоденник або календар», який пропонував багато астрологічних відомостей. Календарі в цей час друкувалися як латинською, так і польською мовами, але надалі їх все частіше видавали польською мовою, оскільки вони були розраховані на широкі верстви населення Польщі, до складу якої входила як західна Україна (Галичина) (до 1773 р.), так і правобережна Україна (до 1793 р.).

Досить популярними наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. були календарі, складені професором Станіславом Невеським, який викладав в Замойській академії (місто поблизу Львова (нині – територія Польщі)) математику і фізику. Окрім викладацької діяльності він керував ще й друкарнею академії і з 1674 р. почав майже регулярно видавати календарі. Потім його справу зі складання календарів продовжив його онук

Франтішек Невеський, який був доктором філософії, професором Замойської академії та викладав курси астрономії, математики та геометрії. Його календарі називались спочатку «Римський і руський на рік...», а потім «Календар польський і руський на рік...», які несистематично друкували польською мовою в 1710 - 1742 рр. спочатку в друкарні Трійці, а потім в друкарні Павла Гольчевського у Львові. В зазначених календарях були прогнозики, вірші або «коляди від автора», описи «зібрання ярмарків», тощо. Так, наприклад, в «Римському і руському календарі на 1711 р.», який був виданий в друкарні Замойської академії і який нині зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ, крім звичайних «календарних» відомостей, було запропоновано ще й астрологічний прогнозник [3]. За каталогом стародруків Я. Запаско та Я. Ісаєвича всього було видано 15 календарів Невеського, обсяг яких не перевищував 30 сторінок. [10, 112]. Відомості з природничих наук в цих календарях, як і в більшості інших календарів першої половини XVIII ст., зустрічаються лише в поодиноких випадках і мали характер невеликих повідомлень, наприклад, таких як в «Календарі польському і руському на рік 1738» Ф. Невеського, що був надрукований у П. Гольчевського у 1738 р., де пропонувалися короткі відомості про метеорити [8, 361].

В першій половині XVIII ст. поодинокі видання календарів здійснювали також й інші друкарні Львова. Зокрема, кирилицею видавала календарі друкарня Львівського ставропігійського братства. В цих виданнях лише іноді подавали відомості з природничих, технічних чи медичних наук, які в той час були в певній

синкретичній єдності. Так, наприклад, в «Календарі свят польських і руських на рік Господній 1747» Кжиштофа Гельвінга, що був надрукований в 1747 р. в друкарні колегіуму єзуїтів, обсягом 20 сторінок, були, окрім астрологічних повідомлень, відомості з медицини, зокрема про «випробувані ліки» [11, 79].

В Україні розповсюджувались не тільки календарі, що друкувались на її території, а й багато іноземних видань, особливо тих видань календарів, що друкувались в Кракові, Замост'є, Вільно, Варшаві. З другої половини XVIII ст. як в Росії, так і в Польщі розвивалася науково-популярна періодика та різні видання, що продовжувалися. Календарі поступово перетворювалися в довідково-розважальні видання.

В цей час на правобережній Україні розповсюджувалися календарі видавця, історика та теолога-єзуїта Франтішека Папроцького (1723-1790) родом з білоруської шляхти. З 1759 р. він видавав «Календар політичний» польською мовою в друкарні академії єзуїтів у Вільно, якою сам почав керувати з 1763 р. З 1764 р. вищезазначений календар виходить майже щорічно. В цьому календарі видавець подавав невеликі статті з історії, географії, астрономії, механіки, медицини, фізики, права та ін. Форма подачі змісту цих статей за жанром наближалася до науково-популярного викладу матеріалу [5, 285]. Календарі з аналогічною назвою видавались також в середині XVIII ст. в друкарні Львівського колегіуму єзуїтів, які набували широкого розповсюдження в Україні, оскільки в них окрім звичних «календарних» відомостей, як правило була цікава інформація, що стосувалася, наприклад, розташування міст і сіл

Галичини, наявності корисних копалин (зокрема, в «Календарі політичному» (1788) була стаття про джерела нафти Прикарпаття), особливостей господарювання, побуту тощо. Однак, «Календар політичний», що видавався друкарнею львівських єзуїтів, був дещо біднішим з точки зору пропонованої інформації, ніж аналогічний календар, що друкувався єзуїтами у Варшаві. Та видання Ф. Папроцького на правобережній Україні не були такі популярні, як календарі доктора права і філософії, професора астрономії і математики Замойської академії Станіслава Дунчевського (1701-1767), які були обсягом майже в 50 сторінок. Окрім календарів С. Дунчевський видав в Замост'є шість своїх наукових праць: «Цікаве про комети» (1744), «Географія Польщі та Великого князівства Литовського» (1755-1769), «Уранометрія астрологічна, в якій є календар польський, руський, німецький, ...на 1731 рік...» (1730-1731) «Пояснення проходження Венери через диск Сонця 6.V.1761 року» (з астрологічним прогностиком (1761)) та ін.

Але славу і популярність йому принесли не наукові праці, а саме календарі, зокрема – «Календар польський і руський», що друкувався польською мовою протягом майже 50-ти років (навіть після смерті Дунчевського). Перший календар С. Дунчевського був надрукований ще в 1725 р. в Кракові. З 1728 р. його календарі видавали в Замості, а з 1736 р. періодично друкували у Львові. С. Дунчевський готував календарі на кожний рік. Як правило, в більшості календарів автор подавав статті з господарства, астрономії, географії та з інших галузей наук у науково-популярній формі або у вигляді

порад. Іноді в статтях пропонувався опис історичного розвитку тих чи інших подій. В календарі, що був надрукований у 1750 р., була стаття «Про рудники в Польщі», а у виданні 1755 р. – «Етнографічний опис Польщі» [7, 301]. В своїх мемуарах освічений і талановитий шляхтич Я. Д. Охотський наприкінці XVIII ст. писав, що в «дунчевських календарях» подавались різні цікаві практичні поради з медицини, ветеринарії, господарства та ін. [15, 53]. У Львові календарі Дунчевського видавались і перевидавались в друкарні Павла Гольчевського в обсязі 20-30 сторінок, з гарними гравюрами, а друк здійснювався двома фарбами: чорною і червоною. Всього у Львові було здійснено вісім видань його календарів, з яких перші два (в 1736 і 1737) – в друкарні Св. Трійці. Саме видання календарів прославило ім'я Дунчевського набагато більше, ніж його академічні заслуги. За декілька років до своєї смерті він навіть перестав займатися викладацькою діяльністю, оскільки календарі приносили Дунчевському набагато більший дохід і популярність.

В той час видання часто присвячували королівським та державним особам, магнатам, меценатам, церковним діячам для того, щоб забезпечити або фінансову підтримку, або взагалі дозвіл на друкування тієї чи іншої праці. Наприклад, на титулі календаря С. Дунчевського 1740 р., що був надрукований у П. Гольчевського, було розміщено присвяту М. К. Радзивілли та хронологію роду Радзивіллів, а також критичні зауваження щодо астрології. Проте, Павел Йозеф Гольчевський мав славу досить скандального видавця. До одержання привілею від короля у 1736 р. на заснування друкарні у Львові,

П. Гольчевський певний час керував роботою друкарні Святої Трійці, а потім був запрошений С. Дунчевським для керівництва друкарнею Замоїської академії, під час якого, до речі, там загадково зникло 60 фунтів літер [6, 273]. Видавничу діяльність у Львові П. Гольчевський почав саме з видання календарів, що давало значний і швидкий прибуток. Однак, в зв'язку з «ускладненими» відносинами з Замоїською академією календарі С. Дунчевського він видавав до 1741 р. без згоди автора. Через це С. Дунчевський всіляко перешкоджав продажу видань Гольчевського. Незважаючи на привілеї, П. Гольчевський зустрів певні протидії з боку друкарні колегіуму Львівських єзуїтів, яким не потрібна була зайва конкуренція. В 1749 р. Гольчевський отримав листа від короля, де єзуїтам заборонялось створювати перешкоди у видавничій справі Гольчевського. Невдовзі через важкий характер Гольчевського, від нього пішли в друкарню варшавських єзуїтів п'ять друкарських працівників. Судова справа, що була порушена Гольчевським проти робітників вирішилась не на його користь. Незважаючи на зайві витрати, Гольчевський отримував від видавничої діяльності значні доходи, серед яких значне місце займали кошти від видання календарів.

В той час друкування календарів було досить вигідним, тому що вони виходили, як правило, значним тиражем і швидко розкуповувались. Протягом XVII-XVIII ст. календарі користувались значним попитом серед населення. Крім календарів професора С. Дунчевського, друкарня П. Гольчевського видавала календарі, складені вищезгаданим професором математики Ф. Невеским, а також календарі

професора Краківської академії, королівського секретаря, лікаря і математика Павла Міхаловського. Як правило, в цих календарях часто подавались відомості з різних природничих наук, а також з медицини, ветеринарії, господарства. Всього у Львові з 1736 по 1751 рр. П. Гольчевський видав 53 видання, два з яких було природничо-наукової тематики [10, 112]. Досить успішним було видання 1745 р. першої частини «Нових Афін» Бенедикта Хмельовського. Це було першим в Польщі (і в Україні) виданням енциклопедії. [4, 104]. Наступні частини видання цієї праці здійснювали львівські єзуїти. Гравюри до цього видання Гольчевського виконав Ян Філіпович. Окрім цього Гольчевський багато друкував панегіриків, офіційних видань та ін. Також він мав у Львові власну книгарню. [6, 273].

Видавала календарі також друкарня Почаївської лаври, що була створена в 1731 р. До 1800 р. вона надрукувала понад 350 видань (217 з них – кирилицею), більша частина яких була релігійного змісту [10, 112; 12, 237]. Серед цих видань лише вісім – природничо-наукової тематики. Друкарня видавала праці українських авторів, що писали латинською або польською мовами, а також приймала замовлення від польських авторів. Так, наприклад, в 1779 р. польською мовою було надруковано підручник з геометрії Т. Свежавського «Правила з геометрії, пристосовані... до практики», а в 1782 р. також польською мовою – працю А. Крупинського «Відомості про розчини взагалі і особливо відносно Козинської мінеральної води...». Найбільша активність Почаївської друкарні була в 1772-1795 рр. Особливо користувались попитом її господарські по-

радники, які подавали відомості з медицини, ветеринарії, ботаніки та ін. Серед календарів, що були видані цією друкарнею, слід назвати «Календар польський і руський...» Гімназія Левицького, що був надрукований в 1775 р. обсягом 60 сторінок в чверть аркуша. Цей календар цікавий тим, що подавав астрономічні таблиці аж до 2006 р., а також засоби обчислювання фаз місяця та інші відомості з астрономії. Автор повідомляв читачів, що використовував таблиці та праці Коперніка й Альфонса [10, 32].

В 1755 р. у Львові Ян Шліхтин заснував друкарню, яка існувала до 1785 р. Після смерті Яна Шліхтина (1770 р.) видавничу справу продовжили його сини Лукаш і Казимир. До 1770 р. друкарня була малопотужною і друкувала, в більшості, релігійні й офіційні видання. Пожвавлення видавничої діяльності настало в останнє десятиріччя існування друкарні під керівництвом Казимира Шліхтина. Зокрема, з 1781 р. щорічно друкувалися календарі польською мовою, які мали назву «Календар польський і руський...» та «Календар господарський...». Вони були невеликі за обсягом (10-15 сторінок) і не подавали таких різноманітних відомостей з природничих наук, як календарі Дунчевського. Наприклад, в «Календарі польському і руському на рік 1782» (Львів, 1781) наприкінці є лише перелік ярмарків і таблиця сходу і заходу сонця. За дослідженнями польських книгознавців у 1771 р. Лукаш Шліхтин надрукував польською мовою «Календар» Фр. Лебмана, який не зареєстрований в каталозі Я.Запаско і Я.Ісаєвича [4, 236]. Всього за каталогом Я.Запаско та Я.Ісаєвича друкарня Шліхтинів опублікувала 91 видання (за підрахунками польських до-

слідників – 69 видань), в тому числі три – природничо-наукової тематики: праця М. Секежинського «Загальний опис земель...» польською мовою, яка була надрукована в 1772-1774 рр. на власні кошти видавця (тобто Лукаша Шліхтина) [4, 237]; праця Й. Сімона «Практична інформація про господарство...» (це видання в 600 сторінок було надруковане на кошти Я.-А. Позера в 1775 р.) [1] та праця Змерка з Грובהва латинською мовою «Щоб не було непохованих померлих...» (1781 р.), в якій обґрунтовувалася необхідність влаштування кладовищ за межами міста для підтримки відповідної санітарної безпеки. В 1785 р. друкарня Шліхтина не витримала конкуренції друкарні Піллера і припинила своє існування. Згодом, можливо, її купив друкар Г.В. Віхман [6, 879].

Найбільш потужною друкарнею в останній третині XVIII ст. в Україні була друкарня Антонія Піллера та його спадкоємців. А. Піллер в 1772 р., коли Галичина була приєднана до Австрії, переїхав з Відня до Львова для забезпечення офіційних видань німецькою мовою. Він став офіційним губернським і університетським друкарем. Невдовзі конкуренції зі сторони Піллера не витримали такі давні і потужні друкарні, як друкарні єзуїтів, францисканців і братства Святої Трійці. Відповідно в 1773, 1774 і 1786 роках вони припинили свою діяльність. Продукція друкарні Піллерів була найрізноманітнішою. Крім офіційних видань друкувалися підручники, наукові трактати, дисертації, календарі, періодичні видання, каталоги книгарень та ін. За 18 років діяльності Піллерів (до 1790 р.) було видано понад 110 видань [4, 178-183]. До XIX ст. Піллери надрукували біль-

ше 450 видань, з яких 50 – природничо-наукової тематики: підручники, дисертації, науково-популярні твори, періодичні і довідкові видання тощо [10, 112]. До речі, вони видавали французькою мовою першу газету в Україні, що називалася «Львівська газета». З 1795 р. друкувалося нове періодичне видання «Збірник цікавих творів для пізнання різних народів і країн, вилучених з газет та з інших періодичних видань» польською мовою. Це видання виходило щомісяця і мало науково-популярний характер, більшість матеріалу було перекладено з французької мови. В 1795 р. було опубліковано шість номерів, об'єднаних в одному виданні, яке не мало ще аналогів у Польщі. Це було багато прикрашене ілюстраціями видання, яке за змістом мало універсальний характер та подавало відомості з різних наук, в тому числі й з природничих, і стало першим літературно-науковим щомісячником, надрукованим на території України [14, 9].

Календарі, що друкували Піллери, були різноманітними як за формою, так і за змістом пропонованого матеріалу і мали відповідне функціональне і читацьке призначення. Серед них були, наприклад, такі як «Новий календар...», «Новий календарик...» (три видання обсягом 94 сторінки кожний), «Новий львівський календар польський і руський» (27 видань і перевидань). На сторінках цих календарів подавалися найрізноманітніші відомості науково-популярного та довідково-рекомендаційного характеру. В порівнянні з виданнями інших друкарень в календарях Піллерів пропонувалося відносно багато матеріалу з природничих наук. Так, в «Новому календарі на рік 1775» обсягом в 150 сторінок були

відомості про нові винаходи, кругосвітні подорожі, про мінеральні води Німеччини, а також різні хронологічні таблиці. Цей календар був невеликого формату – в 24-у частину аркуша. Найбільш розповсюдженим у Львові та його околицях був «Новий львівський календар польський і руський» обсягом до 20 сторінок в чверть аркуша, в якому час від часу укладачі пропонували короткі повідомлення про астрономічні та фізичні явища, відомості з географії, медицини та ін. З 1794 р. друкарня Піллерів видавала на кошти книготорговця М. Гролля «Календар міщанський» Ігнатія Красицького, в якому, як правило, подавалися відомості з хронології подій історії Польщі в послідовності днів року.

В останню третину XVIII ст. друкарнею, яка славилася видавництвом календарів, була також і друкарня Бердичівського монастиря Ордену «босих кармелітів». Кармеліти ще у 20-х роках століття відбудували монастир, відкрили колегіум і бібліотеку при ньому. В 1760 р. вони заснували латино-польську друкарню. Поступово вона стала видавати від 5 до 10 друків на рік [4, 120]. Свої видання бердичівські кармеліти прикрашали гарними гравюрами Филиповича, Троцькевича, Раковецького. Окрім релігійних видань друкарня кармелітів друкувала вірші, оповідання, господарські й медичні поради, підручники, календарі й ін. З 306 друків, що вийшли до 1800 р., лише 12 було природничо-наукової тематики. Друкарня Бердичівського монастиря Ордену «босих кармелітів» була однією з найактивніших з провінційних друкарень правобережної України другої половини XVIII століття і мала значний культурно-освітній

вплив на місцеве населення. В 1765 р., коли Бердичів отримав від короля право на проведення ярмарків, книжкова торгівля в місті за своїм розмахом перебільшувала навіть книготоргівлю у Варшаві [4, 120]. В книготорговельній діяльності Бердичева провідне місце займав Міхал Гроль. Видання Бердичівських кармелітів користувались значним попитом, особливо широкої популярності набули господарські і медичні poradniki та календарі. Видання в більшості друкувалися польською, латинською мовами та кирилицею. Після приєднання Бердичева до Росії в 1793 р. друкарня почала видавати книги також російською мовою.

Календарі друкарня Бердичівського монастиря «босих кармелітів» видавала з 1764 р., і майже відразу вони набули широкої популярності як на правому так і на лівому березі Дніпра. Наприкінці XVIII ст. ці календарі часто перекладали і перевидавали інші друкарні України. Так, гражданська друкарня «Приказа общественного призрения» при Харківському духовному училищі, яка була заснована в 1793 р., видала в 1797 р., а в наступному році перевидала «Месяцеслов...» обсягом 35 сторінок, який був перекладом з польської мови, зроблений А. Прокоповичем з бердичівського видання, «дополненный притом хронологиею и многими любопытными и в общежитии потребными примечаниями, с показанием восхождения и захождения солнца». Бердичівські календарі друкувалися всупереч постановам Катерини II (1729-1796), за якими Петербурзька Академія наук мала монополне право на видання календарів в Росії. Вони були різноманітними як за поліграфічним оформленням, так і за змістом та обсягом. Перший

календар, що був виданий в 1764 р., називався «Календар бердичівський на рік 1764». Потім календарі виходили під назвами «Календар політичний», «Календар для руських воєводств», «Календар астрономічно-астрологічний», «Календар господарський...», «Календар польський і руський», «Календар польський з додатком свят руських». Більшість з них виходила польською мовою обсягом від 10 до 100 сторінок, форматом від чверті до 24-ої частини аркуша. Всього в Бердичеві було надруковано більше 20 видань цих календарів.

Найбільший інтерес у населення викликав «Календар господарський...», який в період 1787 – 1797 рр. друкувався вісім разів. В ньому подавалися відомості «про обіг планет», схід і захід сонця та інші астрономічні явища. В «Календарі господарському на рік Господній 1795» (Бердичів, 1794) на другій сторінці подавалися відомості з астрономії, медицини та господарства [3]. «Календар господарський», що друкували кармеліти, виходив двома мовами: польською та російською і наприкінці XVIII ст. мав тираж в декілька тисяч примірників. Як і в багатьох календарях того часу, повідомлення з астрономії, медицини, ветеринарії та господарства в бердичівських календарях мали рекомендаційно-практичний та довідковий характер. Як правило, більшість цих календарів обмежувалося поданням прогностиків. Вони не мали таких статей науково-популярного характеру, як «дунчевські календарі» або календарі друкарні Піллерів. Однак, бердичівські календарі були настільки популярними, що їх перекладали і перевидавали навіть в наступному столітті у Києві, Харкові та в інших містах України.



На лівобережній Україні, крім вищезгаданої громадянської друкарні в Харкові, що почала друкувати календарі наприкінці XVIII ст., календарі видавала Чернігівська друкарня та друкарня Києво-Печерської лаври. На лівобережній Україні більшу частину XVIII ст., крім згаданих вище друкарень, внаслідок царських указів і постанов Сенату 20-х років, світську книгу майже ніхто не друкував. Тільки в останню чверть століття, коли набуло розвитку громадянське книгодрукування, почали більш активніше видавати світську літературу, зокрема підручники та наукові праці.

Значний досвід у виданні календарів на Лівобережжі мала друкарня Києво-Печерської лаври. Темпи розвитку книгодрукування Києво-Печерської лаври почали зростати наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Більш різноманітною стала тематика видань, але новому підйому не вдалося здійснитися. В 1718 р. під час пожежі згоріла друкарня, бібліотека та інші приміщення. До цієї біди на початку 20-х років царський уряд заборонив Києво-Печерській лаврі друкування світських книжок, що значно погіршило тематичний репертуар її видань. Незважаючи на це, друкарня видавала окрім старих церковних видань (до того ж перевірених Синодом), деякі світські книги. Зокрема, в період 1730-1750 рр. вона видавала календарі за зразками своїх видань другого десятиліття XVIII ст. Більша частина календарів, що мали доповнення до основного змісту, подавали відомості з історії української церкви або держави. Однак, чимало календарів містили повідомлення з астрономії або медицини, ветеринарії або господарства та ін. Ці відомості в повній мірі ще не-

сли тягар «релігійного навантаження» та пильної цензури церкви, яка уважно перевіряла весь матеріал, що виходив друком і публікувала тільки те, що не протирічало «Святому письму» та встановленим православним канонам. Тому відомості з природничих наук пропонувалися так, щоб не було протиріч з релігійними уявленнями того часу. До того ж, основна частина календарів Києво-Печерської лаври була надрукована в першій половині XVIII ст., коли позиції церкви були ще досить міцні. В другій половині XVIII ст. видання календарів друкарнею значно скоротилося і відновилося лише наприкінці століття, коли видавати календарі почала громадянська друкарня Київської академії, що була заснована при друкарні Києво-Печерської лаври в 1787 р. для потреб Академії в публікації підручників та наукових праць. Видання друкарні Київської академії публікувалися як російською, так й іноземними мовами. Друкарня одержала право на видання книжок за приватними замовленнями. Однак, в нових суспільно-історичних умовах ця друкарня при Києво-Печерській лаврі, як і сама Київська академія, вже не мала того просвітницького значення, яке мала друкарня Лаври на початку XVIII ст. [16, 95].

Більшість календарів Києво-Печерської лаври, як вже зазначалося, була надрукована в першій половині XVIII ст. Перший «Календарь или месяцеслов христіанский... на лето 1714» був надрукований в 1713 р. обсягом 16 сторінок. Титул цього видання було прикрашено заставкою та рамкою. В цьому календарі, окрім різних матеріалів історичного змісту, були відомості «О за-

тменях сего году 1714», «О здравии и болезнях», «О кровопускании жилном и рожечном и як лекарство приймати» [2]. За зразком цього видання до середини XVIII ст. видавались інші календарі друкарні Лаври під назвою “Календарь или месяцослов...” або “Календарь на ... год”. В більшості з цих календарів, як правило, були присутні відомості з політики, з історії, з астрології, медицини, господарства та ін. В 1713 - 1755 рр. було надруковано понад 20 видань календарів. Часто вони прикрашались гравюрами з зображенням Києво-Печерської лаври, символічних образів пори року та іншими художніми прикрасами. Деякі з цих календарів були надруковані під назвою “Мінологіон... сі єсть месяцеслов”. На основі результатів аналізу розвитку друкування календарів друкарнею Києво-Печерської лаври можна виділити три періоди, які збігаються з певними етапами діяльності цієї друкарні.

Перший період – становлення та розвиток видання календарів до початку репресивних указів 20-х років XVIII ст. щодо видавничої діяльності Лаври. Цей період характеризується багатством поліграфічного виконання друків, пошуками нових шляхів книгодрукування, прагненням до різноманітного тематичного репертуару, відображенням у виданнях нових тенденцій в розвитку суспільного життя. Зокрема, в більшості календарів, як правило, є повідомлення з різних галузей знань та господарства.

Другий період видання календарів (та й, взагалі, книговидання Києво-Печерської лаври) – з 20-х років XVIII ст. до заснування в Лаврі громадянської друкарні Київської академії в 1787 р. В цей період царським урядом було забо-

ронено друкування світських книжок на лівобережній Україні, зокрема Києво-Печерською лаврою, окрім передруків церковних книг. Тобто, суттєвого розвитку книговидання за змістом та за формою не отримали. Видань, які відображали б нові тенденції чи досягнення науки, або зміни в господарському, соціально-культурному житті суспільства майже не було. Таке становище поступово почало змінюватись з середини XVIII ст. Друкарня Києво-Печерської лаври іноді видавала світські книжки, не дивлячись на заборону царського уряду. Календарі цього періоду, які несистематично видавались друкарнею Лаври в другій половині XVIII ст., були, як правило, за змістом і за формою тотожними виданням 20-х років та іноді подавали відомості з природничих наук, зокрема з астрономії, такі, як, наприклад, в “Календаре, или месяцеслове на ... 1727, указующий течение луны в зодиаках с градусами, месячная рождения, полный месяц, четверти с прогностиками. Такожде затмения солнечная и прочая прогностики, с табели восхода и захода солнца приложением”, що був надрукований у 1726 р. [19, 112].

Третій період розвитку книгодрукування календарів Києво-Печерською лаврою починався з відміни цензури Синоду над виданнями Лаври і підпорядкування друкарні під управу митрополії, а також із заснування при друкарні Лаври філії з громадянським шрифтом для потреб друкування необхідної для Київської академії навчальної та наукової літератури (1787). Видання календарів в цей період отримали нову форму і зміст. В створенні календарів почали брати участь вчені-викладачі та студенти Ака-

демії. Перше видання календаря цього періоду було передруком з «Московского любопытного месяцеслова на 1776 год» з невеликими скороченнями та додатками, наприклад, наприкінці подавали відомості про київських митрополитів. Інші видання були підготовлені вже «в стінах» Київської академії. З 1796 р. друкарня Київської академії почала щорічно видавати «Киевские месяцесловы», в підготовці яких брав участь видатний математик, вчений-енциклопедист Іриней Фальковський (1762-1823), який з 1788 р. почав в Академії читати лекції з математики в класі “чистої математики” (де викладали стереометрію, тригонометрію, алгебру). З 1795 р. Фальковський почав читати курс математики за власним підручником, рукопис якого він склав ще в 1793 р. При створенні цього курсу І. Фальковський використав багато західноєвропейських джерел, зокрема такі праці як «Про армілярні сфери», «Елементи фізики», «Короткий огляд природничої історії» та ін. [9, 96]. Його курс «Сокращение смешанной математики» мав практичну спрямованість і складався з механіки, гідростатики, аерометрії, гідравліки, діоптрики, географії, хронології, тригонометрії, піротехніки, архітектури, гномоніки, астрономії (найбільш опрацьованої частини курсу). Пізніше І. Фальковський підготував свої лекції до друку окремим виданням, яке за змістом і формою викладу матеріалу наближалось до своєрідної математичної енциклопедії. Студенти залюбки слухали лекції І. Фальковського, тому його курс «змішаної математики» (тут вивчали військову і цивільну архітектуру, механіку, оптику, гідростатику, гідравліку, астрономію, математичну

географію, хронологію, тригонометрію, діоптрику, перспективу та ін.) був збільшений з трьох до шести годин на тиждень [13, 132].

У Київській академії І. Фальковський відкрив фізико-математичний кабінет, в якому були земні й небесні глобуси, сфери М. Коперника, повітряний насос, електрична машина, телескоп, астролябія, барометр тощо. При Київському Михайлівському Золотоверхому монастиреві Фальковський відкрив невелику обсерваторію. І. Фальковський в своїх лекціях з астрономії викладав переваги кеплерівської теорії руху планет, описував видимий рух Сонця та залежні від нього явища, а також рух Місяця і пов'язані з ним затемнення; наводив відомості про комети та змінні зорі, розглядав питання, що стосувалися розмірів Землі та ін. Короткі відомості про свої спостереження І. Фальковський друкував у «Киевских месяцесловах». До нашого часу дійшла ціла низка рукописних праць І. Фальковського та тих книг, які він переписував. В одному з його рукописних збірників, де поряд з «Киевским месяцесловом» на 1799 і 1800 р. та «Составлением корня солнечных движений на 1801 год» (обчислювання зроблені викладачами і студентами Київської академії, де під кожним місяцем підписані імена двох укладачів) є переписані «Таблицы астрономические парижские», «Таблицы логистических логарифмов», «Таблицы астрономические Делагировы, изданные в Париже 1735 г.», «Таблицы астрономические, напечатанные в Санкт-Петербурге 1791 г. при второй части навигационных исследований г. Безу» та ін. [9, 95]. Календарі, підготовлені під керівництвом І. Фальковського («Киевские месяцесловы»),

були обсягом до 50 сторінок з гарними він'єтками і кінцівками. Окрім основного змісту, вони подавали відомості з історії церкви, з історії держави княжої доби, з архітектури (про давні палаци), з астрономії, фізики та ін. [17, 34].

Незважаючи на розвиток світського книгодрукування в Україні та зростання темпів видання природничо-наукової книги (особливо з середини XVIII ст.), продовжувалося розповсюдження різноманітних рукописних збірників, в яких часто були присутні відомості з географії, астрономії, математики, фізики, хімії, рекомендаційні поради з медицини, ветеринарії, господарства та повідомлення про різні явища природи. Рукописні збірники створювали на основі виписок з різних західноєвропейських та російських видань. Наприклад, в рукописі, що називався «Малороссийский зборник» (1729 р.) були відомості з арифметики, астрономії, медицини, а наприкінці було переписано календар [18, 36]. Про місцеве походження цього збірника свідчить присвята календаря «ясновельможному пану П. Даниїлу Апостолу» (оригінал календаря був надрукований в Пруссії). Переписувачем і перекладачем цього календаря (а також «Арифметики, або Циферного учения») був «философии и математики учитель» Василь Корвін (Квасовський). В тексті математичні терміни подавалися латинською і староукраїнською мовами. В присвяті Квасовський висловлював думку про необхідність поширення математичних знань серед широких верств населення. Автор в присвяті радить гетьманові звертати увагу не тільки на військові успіхи, а й докладати зусиль для піднесення наукового і культурного рівня українського народу.

Отже, всього в XVII-XVIII ст. в Україні було опубліковано понад 150 видань календарів [10, 114]. Наприкінці XVIII ст. видання календарів набуло певної видової диференціації. З'явилися «політичні», «господарські», «християнські», «астрономічно-астрологічні», «міщанські», «польські та руські», «львівські» та інші календарі, на прикладі видання яких можна прослідкувати загальні риси особливостей розвитку тих змін в книгодрукуванні, в книжковій справі, в світогляді та в соціально-культурному житті в цілому, що відбувалися в Україні протягом даного періоду. Наприкінці XVIII ст. досягнення науки все більше впливали на соціально-економічне життя суспільства, погляди на природні явища все більше наближалися до наукових. Поширення наукових знань стало невід'ємною частиною духовного життя суспільства.

Видання та розповсюдження природничо-наукових книг в Україні у XVII-XVIII ст. мали свої специфічні традиції і особливості, що пов'язані з соціально-культурними умовами розвитку певних регіонів і осередків. На протязі XVIII ст. в Україні природничо-наукове книгодрукування, так само як і наука, шукало нових форм відображення свого розвитку. Незважаючи на значний масив іноземних видань, що у великій кількості надходили з-за кордону і задовольняли (разом з рукописами) більшу частину наукових і читацьких потреб українського суспільства, розвивалось вітчизняне природничо-наукове книгодрукування. Крім традиційного напрямку розвитку природничо-наукового книгодрукування (видання трактатів, дисертацій, навчальних посібників тощо, які були розраховані в першу чергу на вчених, ви-

кладачів і студентів вищих навчальних закладів), розвивались, так би мовити, малі форми видань, що відображали досягнення природничих наук та поширювали знання природничо-наукового змісту. Розвиток цих малих форм (тези, статті, повідомлення та ін.) був прискорений в середині XVIII ст. епохою Просвітництва, яка спонукала видавців відповідно до вимог часу популяризувати наукові знання і доводити ці знання до широких верств населення у формі не тільки навчальних чи наукових праць, а й у вигляді науково-популярних, довідкових, енциклопедичних видань тощо. Наприкінці XVIII ст. в Україні зародився такий вид природничо-наукової літератури, як науково-популярна періодика. В цей же час в календарях все частіше публікувалися відомості з природничих наук. Якщо в першій половині XVIII ст. у виданнях календарів повідомлення обмежувались здебільшого колом питань з астрології, медицини, ветеринарії або господарства при певному домінуванні релігійних поглядів, то з середини XVIII ст. починали все більше публікувати відомостей з астрономії, географії, математики, фізики, хімії та ін. Виклад матеріалу мав науково-популярний характер. Календарі, тираж яких досягав іноді декількох тисяч примірників, розповсюджували не тільки у великих містах і книговидавничих центрах, а й по містечках і селах. Їх продавали не тільки через книжкові крамниці, а й на ярмарках. Як правило, вони не були розраховані на довге користування, тому в книжкових зібраннях та в бібліотеках вони залишалися рідко. Однак, перебуваючи постійно “на руках”, вони часто переглядались, перечитувались, з них робили певні ви-

писки. Таким чином, календарі використовувались як активний засіб поширення наукових знань і збудження інтересу до науки, в першу чергу, серед освічених селян, козаків, міщан, нижчого духовництва. Звичайно, календарі були в користуванні і серед високоосвічених верств населення: шляхти, викладачів, студентства, вищого духовництва, чиновників, вчених та ін. Залишилися відомості про те, що календарі використовували професори математики та астрономії колегіумів, академій та університетів, зокрема Краківського та Львівського. Однак повідомлення і статті в календарях, що подавали відомості з різних наук, не мали такого впливу на ці прошарки населення, які мали можливість користуватися більш серйозним науковим матеріалом.

Видання календарів XVII – початку XVIII ст. мали традиційні форми подачі та змісту матеріалів, характерні для парадигми середньовічної науки – вони віддавали перевагу старим, більш релігійним, ніж науковим уявленням. Часто повідомлення в них обмежувалися астрологічними прогнозами, які продовжували друкувати майже до кінця століття, оскільки астрологія викликала певну зацікавленість читачів. Відомості з природничих наук були більш практичного, довідково-рекомендаційного напрямку. В більшості випадків вони стосувалися, звичайно, астрономії. Відомості природничо-наукового змісту в календарях, які видавались вже з середини XVIII ст., носять більш науково-популярний характер. Вони подавали поряд з корисними порадами природничо-науковий матеріал, іноді навіть в надмірно популярній формі, що іноді перекручувало зміст інформації. У виданнях календарів

(так само як і в науці) відображення нового наукового матеріалу, зміни наукових поглядів починалося з астрономії. Та це й не дивно, тому що в календарях у специфічній формі відображали астрономічні явища. Звичайно, календарі не несли першими нові відкриття, але значною мірою сприяли поширенню природничо-наукових знань і популяризації досягнень науки. Та схема побудови та наповнення календарів, що була створена у XVIII ст. (відомості з астрономії, фізики й інших наук, поради з медицини, господарства, побуту, відображення суспільно-політичного та духовного життя суспільства, прогнози погоди й астрологічні повідомлення) зберігалася і використовувалася до кінця XIX ст. [20]. І на сьогодні типовим для календаря є наявність таких розділів, як перелік свят (в тому числі – церковних), відомості з астрономії (іноді – астрології), медичні, побутово-господарські поради, повідомлення про погоду, політичні, економічні, історичні події тощо.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ колекцій НБУ ім. В. І. Вернадського, шифр: колекція Машинського, №1623.
2. Відділ стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В. І. Вернадського, шифр: Гр. 3416, Гр. 5327.
3. Відділ стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В. І. Вернадського, шифр: Р 2209
4. Drukarze dawnej polski od XV do XVIII wieku. T.6: Malopolska – Ziemia Ruskie. – Wrocław – Krakow, 1959. – 260 s.
5. Historia nauki polskiej. T. 2. – Wrocław, 1970.– 480 s.
6. Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa, 1972.– 1043s.
7. Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. -T. 17-18. – Warszawa, 1896.-1022 s.
8. Zebrowski T. Bibliografija pismienictwa polskiego z dzialu matematyki i fizyki oraz ich zastosowan. – Krakow, 1873. – 489 s.
9. Булашев Г. О. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский. – К., 1883. – 286 с.
10. Запаско Я. Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765-1800). – Львів, Вища школа, 1984.- 127 с.
11. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина перша (1701-1764). – Львів, Вища школа, 1984.- 117 с.
12. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів: Вид-во Львів. ун-та, 1971. – 311с.
13. История механики в России. – К.: Наук. думка, 1987. – 390 с.
14. Кривецький І. Початки преси на Україні 1776-1850. – Львів, 1927. – 67 с.
15. Охотский Я. Д. Рассказы о польской старине: Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И. Крашевским. Т. I. - Спб.: Тип. П.П. Меркулева, 1874. – 336 с.
16. Пекарский П. П. Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 2. -Спб.: Тип. Общ. польза, 1862. – 578 с.
17. Собко Н. Русские и славянские календари и месяцесловы за 100 лет (1725-1825). – Берлин, 1880. – 92 с.
18. Швецов К. І. Математика на Україні в XIV-XVII ст. – К.: Рад. школа, 1968. – 75 с.
19. Петров С.О. Гражданське книгодрукування на Україні (XVIII - середина XIX ст.) // Книга і друкарство на Україні / За ред. П.М.Попова. – К.: Наук. думка, 1964. – С.108 – 127.
20. Wójcik E. Kalendarze astronomiczne i astrologiczne // <http://www.up.krakow.pl/konспект/22/wojcik.html>
21. Smoleński W. Kalendarze w Polsce w XVIII w. // Biblioteka Warszawska.- 1889.- T. 2.- S. 351—379.